

ЧЕРНІГІВСЬКЕ РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ: МІЖ МІСЦЕВИМИ І ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИМИ ПОТРЕБАМИ ТА МОЖЛИВОСТЯМИ

На початку ХХ ст. Чернігівська дума мала широкий спектр повноважень, з-поміж яких виділимо організацію і фінансування закладів середньої освіти, запити яких вона задовольняла річними й одноразовими цільовими асигнуваннями. Підтримуючи освіту, дума намагалася зробити її доступнішою, розширити коло бажаючих набути знання аби мати можливість реалізувати свій потенціал на користь міста. Особливо важливим це було в умовах модернізації народного господарства, що потребувало кваліфікованих кадрів для різних галузей, а отже, у даному випадку цілком узгоджувалися і місцеві, і загальнодержавні інтереси.

Діюча хлопчача гімназія, заснована 1805 р. на базі головного народного училища, не забезпечувала усіх спраглих до знань і не випускала спеціалістів для промисловості. Інша річ – реальне училище. Це також середньоосвітній заклад, навчально-виховною програмою якого передбачалося поглиблене вивчення математики, фізики, креслення, природознавства; підготовка вихованців здійснювалася по трьох напрямках: загальному (випускники могли вступати до вищих спеціальних навчальних закладів), механіко-технічному і хіміко-технічному.

Заснування реального училища у Чернігові належить до маловивчених питань, а отже, є актуальними для наукового дослідження. Окремі аспекти його історії розкриті у розвідках В. Леуса і В. Руденка, зокрема, йдеться про архітектурний дизайн навчального корпусу, долю споруди за радянської влади та сьогодення, структуру закладу й число учнів, кращих вихованців.¹ Мета нашої студії полягає у тому, аби з'ясувати участь Чернігівської думи у фінансуванні реального училища на початку ХХ ст., і передбачає відповіді на

такі запитання: яку роль відіграло громадське управління Чернігова у заснуванні реального училища, якими були обсяги міських видатків на його потреби і наскільки місто виявилось спроможним їх покривати.

Ідея відкрити реальне училище вперше була озвучена на засіданні Чернігівської думи у травні 1876 р. Аби обміркувати можливості її реалізації, створили депутатську комісію, яка, проаналізувавши суть справи, прийшла до такого висновку. Потреба міської громади у реальному училищі – незаперечна, утім, враховуючи невеликі обсяги бюджетних надходжень, значна частка яких поглиналася обов'язковими видатками (утримання поліції, в'язниці, пожежної команди, інші статті загальнодержавного значення), та пріоритетність фінансування важливих проектів комунального господарства, громадське управління буде неспроможним асигнувати гроші на реальне училище.

Члени комісії мали рацію. 1876 р. доходи Чернігова склали 64090 руб. 47 коп., а видатки – 67459 руб. 22 коп., що вказувало на очевидний дефіцит бюджету на суму 3368 руб. 75 коп.² У тому ж 1876 р. у м. Новозибкові заснували перше у Чернігівській губернії реальне училище завдяки старанням земського самоврядування, яке витратило на облаштування навчального корпусу й оплату викладачам 29 тис. руб.³ Через призму простого порівняння даної суми з обсягами доходної частини бюджету губернського міста чітко проглядається аргументованість висновку депутатської комісії.

Невтішні прогнози не змусили гласних відмовитися від задуму заснувати реальне училище, навпаки спонукали їх по-новому подивитися на проблему. Майбутній навчальний заклад мав зацікавити земське і міське самоврядування повітових центрів, адже його поява відкривала перспективу отримання освіти юнаками з різних населених пунктів губернії. За умов обопільного інтересу було б абсолютно справедливим спільне його фінансування, через що Чернігівська дума ухвалила рішення просити губернатора, дійсного статського радника М. П. Дарагана дозволити збір

добровільних пожертв для реального училища. Очільник губернії погодився допомогти і протягом трьох років вдалося зібрати 22 тис. руб., з яких 2400 руб. виділило Чернігівське повітове земство, по 300 руб. – Остерське і Борзенське, 5 тис. руб. надав гласний О. Цвет, 11 тис. руб. – громадський банк Чернігова, 3 тис. руб. – Чернігівська дума. Маючи фінансове підґрунтя, звернулися до Міністерства народної освіти дозволити заснувати навчальний заклад і покривати третину його сукупного бюджету за рахунок державних коштів. Відповідь з міністерства виявилася прогнозованою: якщо місто обмежене у фінансових ресурсах й не може самотужки утримувати училище, то, вочевидь, не потрібно його й відкривати.⁴ Держава, як і громадське управління, була зацікавлена у розширенні мережі середніх спеціальних закладів освіти, але забезпечення їхньої матеріальної бази воліла покладати на місцеву громаду.

Відтак, Чернігівська дума не змогла реалізувати свій задум, зібрані гроші у якості депозиту передала у громадський банк, плекаючи надію використати їх за призначенням. Утім, життя внесло корективи. З огляду на потребу фахівців для народного господарства, вирішили, що доцільніше використати наявні кошти на заснування ремісничого училища. Його відкрили наприкінці листопада 1888 р., назвавши Олександрівським на честь імператора Олександра II. Навчально-виховною програмою передбачалася підготовка для ринку праці спеціалістів зі слюсарно-ковальської та слюсарно-токарної справ.⁵

Через дванадцять років дума знову ініціювала обговорення питання про реальне училище, вкрай потрібне для губернського центра. «Вам, Ваше Превосходительство, – писав міський голова М. Д. Рудін губернатору Є. К. Андрієвському, – лично известны слезы родителей, детям которых запирают двери единственной гимназии, по недостатку вакансий».⁶ Стурбованість голови була зрозумілою для всіх, тому 16 листопада 1900 р. у приміщенні губернського будинку відбулося засідання комітету з приводу заснування реального училища. У ньому взяли участь губернатор

Є. К. Андрієвський (головуючий), віце-губернатор О. С. Долгово-Сабуров, директори народного училища і чоловічої гімназії – П. В. Євстаф'єв і Є. М. Зеленецький, губернський і повітовий предводителі дворянства – О. О. Муханов і Г. М. Глебов, міський голова М. Д. Рудін, директор громадського банку В. П. Гутман, гласні Чернігівської думи: К. П. Ходот, С. В. Зубок, М. І. Савич, А. В. Верзілов, а також купець І. В. Бобров. Головуючий, подякувавши за пропозицію керувати «столь симпатичным ему и столь полезным для населения делом, как открытие... реального училища», запропонував висловитися стосовно предмета розмови.⁷ Лейтмотивами виступаючих стали три аспекти – доцільність навчального закладу, пошук фінансових ресурсів, обопільність клопотань самоврядних й адміністративних управлінь про дозвіл заснування. Присутні одностайно акцентували на його потребі, водночас підкреслили необхідність пошуку оптимального варіанту мобілізації місцевих можливостей. Йшлося про те, аби об'єднати асигнування міського і земського самоврядування, благодійні кошти громади Чернігова й на цій основі сформувати стартовий капітал для побудови навчального корпусу та його облаштування. Члени комітету, пам'ятаючи про невдалу спробу відкрити училище у 1879 р., усвідомлювали пряму залежність між фінансовою спроможністю міста утримувати заклад і міністерським дозволом на його заснування. Підсумовуючи почуте, губернатор наголосив, що «при общих усилиях возможно будет осуществить столь благое и полезное дело; с своей стороны он с готовностью будет принимать все зависящие от него меры к достижению намеченной цели».⁸

І, дійсно, як свідчать документи, за справу взялися згуртовано. Були підготовлені відповідні витяги з постанов міської думи, губернського земського зібрання, подання губернської земської управи та управи Чернігова; необхідні клопотання надіслали до Київського навчального округу й Міністерства народної освіти. Міський голова неодноразово звертався офіційно і в приватному порядку до губернатора, настійно прохаючи посприяти у пришвидшенні дозволу на заснування училища. М. Д. Рудін

покладался на особисті зв'язки Є. К. Андрієвського, тому при будь-якій нагоді, якщо той перебував у столиці, надсилав йому листи з проханням «замовити слівце». Водночас, очільник губернії клопотав усно і письмово перед міністром народної освіти М. П. Боголеповим, державним секретарем В. М. Коковцовим, спілкувався у режимі телеграмних повідомлень з помічником начальника особливого відділу Департаменту народної освіти П. І. Прозоровим. Власне, останній, тримаючи руку на пульсі подій, інформував Є. К. Андрієвського про розгляд питання щодо Чернігівського реального училища. Губернатор навіть надіслав П. І. Прозорову телеграмну квитанцію, щоб той швидше повідомив про хід справи. «Не будете ли добры, глубокоуважаемый Пав. Ив., – писав Є. К. Андрієвський, – о результатах этой моей просьбы телеграфировать мне хотя бы иносказательно, для чего позволяю себе приложить телеграфную квитанцию за № 458». ⁹

Щире прагнення самоврядних, й адміністративних органів влади якомога швидше відкрити реальне училище, безумовно, заслуговує на схвальну оцінку, однак при уважнішому аналізові архівних матеріалів віддзеркалюється справжня причина поспіху. Річ у тім, що своєрідним «каталізатором» у даній ситуації виявився поміщик Іван Якович Дунін-Борковський. Згідно з будівельним кошторисом, на спорудження навчального закладу планували витратити 120 тис. руб. із розрахунку по 60 руб. за куб приміщення (технічну норму заклали по аналогії з новозбудованим корпусом жіночої гімназії). Губернське земство виділило 20 тис. руб., ¹⁰ а майже половину від зазначеної суми (50 тис. руб.) дав меценат І. Я. Дунін-Борковський, поставивши при цьому чітку умову – місто отримає гроші, якщо будівництво розпочнеться у 1902 р. Інакше «... Дунин-Борковский..., – повідомив губернатор П. І. Прозорову, – хочет их (гроші – Авт.) по старческому своему капризу обратить на другой предмет и не по вед. народного просвещения». ¹¹ У листі губернатора державному секретареві В. М. Коковцову, читаємо наступне: «... Дунин-Борковский, – крайне нервный и нетерпеливый старик, ... видя, что дело не подвигается, объявил,

что даст деньги только тогда, когда дело станет на окончательную дорогу; причем, если до июня 1902 года город к постройке здания не приступит, то деньги эти он, Борковский, пожертвует на какой либо другой предмет. Сумма эта для бедного г. Чернигова представляется крупною...». ¹²

Рішення благодійника підштовхувало громадське управління і губернатора до рішучих дій задля організації реального училища і, зрештою, 27 квітня 1902 р. державний секретар повідомив, що 24 квітня на засіданні Департаменту промисловості, науки і торгівлі розглянули й схвалили подання Міністерства народної освіти про заснування Чернігівського реального училища. «Засим, – писав В. М. Коковцов, – на Высочайшее его императорского Величества утверждение... представлено будет в первой половине наступающего мая месяца». ¹³ Дізнавшись про це, громадське управління ініціювало роботи щодо підготовки місця для фундаменту і 24 червня 1902 р. міський голова запросив губернатора «почтить своим присутствием торжество закладки здания Реального училища, имеющее быть 25 июня в 5.30 часов дня». ¹⁴

Варто зауважити, що питання про обрання території для побудови навчального корпусу училища обговорювалося на спеціальному засіданні думи, напередодні якого губернатор надіслав міському голові М. Д. Рудіну листа під грифом «цілком таємно». Керівник губернії, підкресливши, що його думки «... будут вполне отвечать видам и соображениям Министров Народного Просвещения и Внутренних дел», ¹⁵ виокремив два обов'язкові чинники, які мусили врахувати при виборі території. По-перше, важливо, аби реальне училище розташували подалі від інших закладів освіти задля уникнення скупчення учнівського контингенту, по-друге, територія повинна відповідати санітарно-гігієнічним критеріям. З огляду на це, губернатор вважав найоптимальнішим варіантом ту частину землі, яка була відведена під міський сад: «... местность... здоровая богатая чистыми воздухами и на которой находится готовый сад для гуляния учеников»; ¹⁶ протяжність Чернігова невелика, тому «прогулка ученика из дома в училище хотя бы с

одного кінця міста на другий, крім пользи нічого не принесе».¹⁷

Будівельні роботи, як того і вимагав І. Я. Дунін-Борковський, стартували у червні 1902 р. Безпосередньо плани-креслення навчального корпусу зробили на основі аналогічної технічної документації Кременчуцького реального училища, що вважалося найкращим з-поміж освітніх установ такого типу у Київському навчальному окрузі. Місцем розташування Чернігівського реального училища стали землі на розі Преображенської і Гончої (сучасна Горького) вулиць, куди виходив фасад споруди. Відповідно у план Чернігова внесли корективи, забудувавши 4-й бульвар і прохід між ним й чоловічим парафіяльним училищем, натомість для проїзду відводилася раніше закрита дорога між 4-м бульваром і садибою Чернігівського повітового земства. Останнє, до речі, суттєво поступилося на користь училища садом площею 400 кв. сажнів.¹⁸ Громадське управління доклало максимум зусиль аби будівельні роботи здійснили у найкоротший строк: до кінця 1902 р. практично завершили спорудження корпусу, навели дах, розпочали внутрішні роботи, облаштування інтер'єра. У наступному році приміщення, що являло собою цегляний, двоповерховий будинок у стилі поєднання елементів класицизму та модерну (за проектом архітектора Д. В. Савицького),¹⁹ ввели в експлуатацію [Додаток А]. Такими чином, завдяки старанням громадського управління, губернатора, матеріальній допомозі мецената і земства у Чернігові почало функціонувати реальне училище.

Якими були обсяги асигнувань міської думи на потреби навчального закладу і чи узгоджувалися вони зі спроможністю бюджету губернського центра? Беручись за організацію реального училища, дума запланувала виділити 20 тис. руб. на спорудження навчального корпусу і щорічно відраховувати по 5 тис. руб. на утримання закладу освіти, проте, згодом сталися зміни. Як зазначалося, будівельні роботи розпочалися у червні 1902 р., але, отримавши дозвіл на відкриття реального училища, громадське управління не стало чекати допоки його зведуть. 1 липня 1902 р. відбулося

офіційне відкриття закладу, для якого тимчасово надали помешкання, раніш відведене під квартиру завідуючого ремісничим училищем. Коштом самоврядування орендували житло для директора реального училища, статського радника В. О. Круковського.²⁰ У перший 1902 – 1903 навчальний рік учнями стали 105 хлопчиків, з яких 42 – вступили до підготовчого класу, 41 – до першого і 22 – до другого класів.²¹

Для будівництва корпусу Чернігівська дума витратила не 20 тис. а 30 тис. руб., оскільки на стадії підготовки кошторису не врахували можливості зміни цін на ринку будівельних матеріалів, допустили неточності у плані-кресленні споруди. Так, за цеглу заплатили 13 тис. замість 10 тис. руб., так як глибина фундаменту виявилася більшою, ніж у вихідній технічній документації; замість дерев'яних балок придбали частину залізних, вартість яких обійшлася дорожче; у кошторисі не врахували господарські приміщення, огорожу, тротуари, брукування проїзду, інші роботи щодо упорядкування садиби.²² Непередбачені витрати болісно позначилися на місцевому бюджеті, у зв'язку з чим гласні констатували: «городское управление приняло на себя такие жертвы, которые в ближайшем будущем оказались непосильными в виду роста обязательных и других необязательных расходов...».²³

На утримання училища Чернігівська дума щорічно асигнувала по 5 тис. руб., але через деякий час стало очевидним, що вона фінансово неспроможна на такі видатки. Поступово почала затримуватися з виплатами, в результаті чого накопичувалися недоїмки і пеня: на січень 1910 р. обсяги недоїмки склали 11786 руб. 25 коп., пені – 2025 руб. Гласні вирішили подати клопотання про звільнення міста від фінансування реального училища, утім, задум не увінчався успіхом. Була зроблена лише поступка – згідно з постановою Ради міністрів від 29 грудня 1910 р., чернігівському самоврядуванню дозволялася розстрочка на покриття близько 70 % (8188 руб. 03 коп.) недоїмки протягом наступних 10 років.²⁴ Очевидно, цього виявилось замало, громадське управління продовжувало затримуватися з

виплатами на потреби освітнього закладу. Попечитель Київського навчального округу неодноразово прохав губернатора змусити самоврядування негайно ліквідувати заборгованість. На початок 1911 р. недоїмка сягнула 12050 руб. 96 коп.,²⁵ пеня – 2131 руб. 15 коп.²⁶

У березні 1911 р. міський голова А. В. Верзілов звернувся до губернатора, щоб той поклопотав перед міністром фінансів про ліквідацію пені та звільнення міста від щорічних відрахувань на училище. Керівник губернії відправив необхідного документа, однак зауважив, що «признал бы ходатайство (думы) это не подлежащим удовлетворению, так как сложение пени по недоимке города казне позволило бы общественному управлению более легко относиться к принимаемым на себя обязательствам и срочности уплатить по ним».²⁷ Мотивацію, що спонукала губернатора зробити такий запис, слід шукати в об'єктивних реаліях. Відповідно до статистичної інформації Міністерства фінансів, на 1 січня 1908 р. заборгованість (недоїмка і пеня) міст перед державним казначейством досягла 11500 тис. руб. 7 квітня 1909 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало керівникам губерній циркуляр, в якому наголошувалося на негайній ліквідації боргів; воно не бачило підстав, щоб громадські управління відмовлялися надавати фінансову допомогу на утримання навчальних закладів.²⁸ Самоврядування добровільно взяли на себе такі обов'язки, через що, власне, й відбувалося відкриття того чи іншого закладу освіти. Губернатори мали суворо контролювати процес виплат у казну. «Ссылка на затруднительное финансовое положение города, – вказувалося у циркулярі, – может быть убедительна лишь в случае, если ей предшествовало всестороннее обследование финансового положения данного города... и если бы при том с положительностью установлено было действительное отсутствие у города средств для погашения недоимок даже по разстрочке их».²⁹ Враховуючи це, закономірною виявилася відповідь з міністерства на клопотання А. В. Верзілова: беручи до уваги, що за минулий рік доходна частина бюджету Чернігова склала близько 400 тис. руб. і ще можливо збільшити її за рахунок майнового податку, немає вагомих підстав

задовольнити прохання самоврядних інституцій влади. Наголошено, що не потрібно розраховувати на те, аби місто звільнили від щорічних асигнувань (5 тис. руб.) на потреби реального училища. Підкреслювалося, що з таким рішенням згодні три міністерства: внутрішніх справ, народної освіти і фінансів, а це, по суті, означало остаточний вердикт у даній справі.³⁰

Чому так сталося, що навчальний заклад, потреба в якому була очевидною і для місцевої влади, і для держави, адже давши дозвіл на організацію, остання зі свого боку підтвердила його необхідність, виявився фінансово обмеженим, аби повноцінно функціонувати? На нашу думку, вагомими фактором, що змусив громадське управління відмовитися від узятих на себе зобов'язань, були політичні потрясіння загальнодержавного масштабу та їх негативні наслідки. Російсько-японська війна і революція 1905 – 1907 рр. зумовили додаткові видатки по обов'язкових статтях: на мобілізацію військ, підтримку родин вояків запасу, взятих на службу, розквартирування військових частин, залучених для підтримання порядку і т.п. На 1908 р. обов'язкові витрати Чернігова сягнули позначки 50 тис. руб. або у відносному вимірі 16% від річного бюджету.³¹ На початку сторіччя країну охопила економічна криза, що завдала удару, у тому числі й громадським банкам, із доходів яких робилися відрахування на місцеві потреби. Якщо у 1905 р. Чернігівський громадський банк зміг передати у розпорядження думи 39607 руб. 61 коп. від сукупного прибутку за 1904 р., то у наступному 1906 р. – 31922 руб. або на 7685 руб. 61 коп. менше,³² сума, більше, ніж достатня, для покриття усталеної щорічної допомоги реальному училищу.

Не передбачуваними для чернігівського бюджету стали видатки на попереджувальні заходи проти холери, що поширилася 1907 р. на теренах Подніпров'я, а отже, очікувана у сусідній Чернігівській губернії,³³ та на ліквідацію наслідків, завданих господарству міста повинню 1908 р. Зокрема, були затоплені околиці й центральні райони Чернігова вздовж р. Стрижень, мости і дамби, електрична станція, зірвало Старо-Київський міст і все це

вимагало першочергового фінансування.³⁴ 1908 р. знаменний ще й тим, що відбулося святкування тисячоліття Чернігова згідно з літописною згадкою 907 р., при цьому «празднества потребовали больших затрат, труда и энергии в силу их грандиозности и необычности, ибо они совпали с всероссийским археологическим съездом».³⁵ Варто вказати й про необхідність покриття зовнішнього боргу міста, який на початок січня 1909 р. досяг 543077 руб. 50 коп.³⁶

Ще одну причину слід шукати у площині планування доходно-витратних статей міського бюджету. У сфері народної освіти, не кажучи вже про інші напрямки діяльності чернігівського самоврядування, одночасно фінансувалися кілька проектів. Кошти укладалися у будівництво навчальних корпусів для торгової школи, четвертого і п'ятого училищ імені М. Гоголя («гоголівське»); з міського бюджету асигнувалися 9 початкових і два ремісничі училища, дві гімназії. Протягом 1910 р. загальна сума видатків на освіту склала 56516 руб. 08 коп. (53109 руб. 60 коп. – бюджетні кошти, 3406 руб. 48 коп. – відрахування громадського банку). Для порівняння, в означений час виділили 30715 руб. 97 коп. на благоустрій і 17944 руб. – на медицину та санітарію.³⁷ Міські видатки, як бачимо, мали соціальне спрямування, що, відповідало інтересам жителів Чернігова, але громадське управління розширювало спектр витрат на потреби міста швидше, ніж зростали надходження до бюджету, в результаті чого й виникав дисбаланс між статками і витратами. Водночас, держава також не завжди виконувала задекларовані нею обов'язки. У травні 1908 р. набув чинності закон про надання з казни матеріальної допомоги земським і міським органам влади на відкриття нових училищ.³⁸ Фактично, давалося «зелене світло» на впровадження в Російській імперії обов'язкової початкової освіти, в результаті чого самоврядні органи ініціювали заснування початкових училищ, і Чернігівська дума не стала винятком. Держава, однак, затримувалася із виплатою допомоги, передусім у роки війни і революції, дефіцит покривався з місцевого бюджету, що в свою чергу спричиняло брак коштів по інших

статтях видатків.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що апріорі в інтересах і місцевої влади, і держави Чернігівське реальне училище було необхідним як середньоосвітній заклад з підготовки фахівців для народного господарства. Але річ у тім, що держава розраховувала, аби заснована *alma mater* утримувалася, передусім, місцевим коштом, тоді як громадське управління з плином часу виявилось фінансово неспроможним на такі видатки і прагнуло звільнитися від них.

Джерела та література:

1. Леус В. З «біографії» одного будинку / В. Леус // Чернігівський вісник. – 1989. – 7 грудня. – С. 2; Леус В. У колишньому реальному... / В. Леус // Там само. – 21 грудня. – С. 2; Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові. Світські учбові заклади другої половини 19 – початку 20 ст. / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – 6 вересня. – С. 17; Руденок В. Під цим дашком ховаються не тільки студенти кооперативного технікуму... / В. Руденок // Чернігівський вісник. – 2001. – 11 жовтня. – С. 12; Руденок В. Реальне училище / В. Руденок // Вал. – 2000. – 29 июня. – С. 7.
2. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – С. 444.
3. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1876 г. – Чернигов, 1887. – С. 252 – 255.
4. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1879 г. – Чернигов, 1880. – С. 390.
5. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870 – 1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. 20.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1161, арк. 11.
7. Там само, арк. 3.
8. Там само, арк. 4.
9. Там само, арк. 23.
10. Там само, арк. 14 зв.
11. Там само, арк. 22 зв.
12. Там само, арк. 38 зв.
13. Там само, арк. 40.
14. Там само, арк. 44.
15. Там само, арк. 30.
16. Там само, арк. 30 зв.

17. Там само, арк. 31.
18. Там само, арк. 53.
19. Руденок В. Під цим дашком ховаються не тільки студенти кооперативного технікуму... / В. Руденок // Чернігівський вісник. – 2001. – 11 жовтня. – С. 12.
20. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1161, арк. 55.
21. Там само, оп. 1, од. зб. 212, арк. 8, 8 зв.
22. Там само, оп. 2, од. зб. 1161, арк. 54 зв.
23. Там само, оп. 1, од. зб. 644, арк. 1.
24. Там само, арк. 13.
25. Там само, арк. 7.
26. Там само, арк. 12.
27. Там само, арк. 10 зв.
28. Там само, оп. 2, од. зб. 331, арк. 2.
29. Там само, арк. 2 зв.
30. Там само, оп. 1, од. зб. 644, арк. 13, 13 зв.
31. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905 – 1909 гг. – Чернигов, 1909. – С. 14.
32. Там же – С. 7.
33. Там же. – С. 9.
34. Там же. – С. 11.
35. Там же. – С. 13.
36. Там же. – С. 21.
37. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 644, арк. 3.
38. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума /Л. Писарькова. – М., 2010. – С. 360.